

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOZOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ ISTORIE, CIVILIZAȚIE, CULTURĂ

*Reforma arhitecturală săsească între Jugendstil și Deutscher
Werkbund – Friedrich Balthes și începuturile arhitecturii moderne
la sașii din Transilvania (1909–1914)*

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

Conducător de doctorat:

Prof. emerit. dr. Kovács András

Student-doctorand:

Foth Gyöngyvér

***Reforma arhitecturală săsească între Jugendstil și Deutscher Werkbund –
Friedrich Balthes și începuturile arhitecturii moderne la sașii din
Transilvania (1909–1914)***

Cuprins

Mulțumiri

1. Introducere

1.1. Tema și obiectivele cercetării

1.1.1. Semnificația temei

1.1.2. Obiective

1.2. Metodica cercetării

1.3. Literatura folosită și istoricul cercetării

1.4. Structura lucrării

2. Antecedente

2.1. Romantismul secolului al XIX-lea

2.1.1. Romantismul englez

2.1.2. Mișcarea Arts and Crafts și influența sa asupra arhitecturii moderne timpurii

2.1.3. Arhitectura germană și cea al sașilor transilvăneni în perioada romantismului

2.1.3.1. Arhitectura germană în romantism – o schiță asupra teoriilor arhitecturale

2.1.3.2. Arhitectura sașilor transilvăneni în romantism

3. Stilurile arhitecturale de la începutul secolului al XX-lea și variantelor lor în orașele săsești din Transilvania (1900–1914)

3.1. Mișcările Art Nouveau

3.1.1. Scurtă prezentare: Art Nouveau, Secession-ul vienez și Jugendstil-ul german

3.1.2. Secession-ul maghiar și arhitectura secesionului maghiar în Transilvania

3.1.3. Jugendstil și Secession în orașele sașilor transilvăneni

3.1.4. Caracteristici stilistice

3.2. Reforma arhitecturală germană și Heimatsil-ul

3.2.1. Noțiuni și variante

3.2.2. Influențe: Casa engleză, Urbanistica lui Camillo Sitte și mișcarea orașelor-grădini

3.2.3. Mișcări asemănătoare reformei germane: arhitectura națională al maghiarilor și al românilor din Transilvania

3.2.4. Reforma arhitecturală germană

3.2.5. Promotorii mișcării Heimatsil și a reformei arhitecturale germane printre sașii transilvăneni

- 3.2.6. Caracteristicile generale a reformei arhitecturale săsești din Transilvania și exemple
- 3.3. Werkbund-ul german
 - 3.3.1. Influențe Werkbund în statele învecinate și Werkbund-ul maghiar
 - 3.3.2. Werkbund-ul sașilor transilvăneni
- 4. Friedrich Balthes
 - 4.1. Cine a fost Friedrich Balthes? – Date biografice
 - 4.2. Grafica lui Friedrich Balthes: schițe, gravuri
 - 4.3. Moștenirea scrisă al lui Balthes
 - 4.4. Arhitectura lui Friedrich Balthes
 - 4.4.1. Clădiri publice: hotel, bancă, case comunale, monument
 - 4.4.1.1. Hanul „La cununa verde” din Dealu Frumos
 - 4.4.1.2. Casa de economii și obligațiuni din Mediaș
 - 4.4.1.3. Hotelul „Steaua de aur” din Sighiloina
 - 4.4.1.4. Monumentul Studenților din Feldioara
 - 4.4.1.5. Sala comunității evanghelice din Șomartin...
 - 4.4.1.6. Căminul cultural din Dealu Frumos
 - 4.4.2. Arhitectura școlară și grădinița din Agnita
 - 4.4.2.1. Gimnaziul evanghelic din Mediaș
 - 4.4.2.1.1. Istoria constuirii gimnaziului evanghelic din Mediaș
 - 4.4.2.1.2. Gimnaziul evanghelic din Mediaș – descrierea clădirii
 - 4.4.2.1.3. Pictura murală al lui Hans Hermann în sala festivă și în sala de muzică a gimnaziului evanghelic din Mediaș.
 - 4.4.2.2. Școala primară evanghelică din Cincșor
 - 4.4.2.3. Școala primară evanghelică din Veseud
 - 4.4.2.4. Bruiu – școala primară evanghelică și casa învățătorului
 - 4.4.2.5. Gherdeal – școala primară evanghelică și casa învățătorului
 - 4.4.2.6. Grădinița evanghelică din Agnita
 - 4.4.2.7. Sighisoara – planuri pentru un gimnaziu monumental în Sighișoara
 - 4.4.2.8. Planurile unei școli primare pentru comunitatea ewvanghelică din Mediaș
 - 4.4.3. Arhitectura rezidențială a lui Friedrich Balthes
 - 4.4.3.1. Vila Fogarascher, Sibiu, 1910 (str. Arvig nr. 3.)
 - 4.4.3.2. Casa Eugen Schotsch din Sighișoara, 1911 (str. Tâmplarilor 26.)
 - 4.4.3.3. Vila Fritz Schiel din Bușteni, 1911 (str. Caraiman)

- 4.4.3.4. Casa parohială evanghelică din Netuș, 1912
 - 4.4.3.5. Vila Karres din Mediaș, după 1919 (str. M. Eminescu 1.)
 - 4.4.4. Arhitectura urbanistică al lui Friedrich Balthes și planurile unui oraș-grădină
 - 4.4.4.1. Planurile urbanistice pentru orașul Mediaș
 - 4.4.4.2. „Prejmeru Nou” – utopia unui oraș-grădină în Transilvania
 - 5. Albert Schuller și Oskar Goldschmidt
 - 5.1. Albert Schuller – Date biografice
 - 5.2. Oskar Goldschmidt – Date biografice
 - 5.3. Primele clădiri realizate de Albert Schuller (1903–1906)
 - 5.3.1. Vila Hessheimer din Brașov, 1903 (str. Lacurilor 35.)
 - 5.3.2. Banca Țării Bârsei (Casa Hirscher) din Brașov
 - 5.4. Activitatea atelierului de arhitectură Albert Schuller și Oskar Goldschmidt (1906–1914)
 - 5.4.1. Construcții cunoscute în prezent a atelierului de arhitectură Albert Schuller și Oskar Goldschmidt
 - 5.4.1.1. Casa Fritz Jakobi în Brașov, 1906 (str. Ecaterina Varga 1.)
 - 5.4.1.2. Casa dr. Krauß, Brașov, 1907 (bulevardul 15 Noiembrie 15.)
 - 5.4.1.3. Hotelul Coroana din Brașov, 1909–1911
 - 5.4.1.4. Hanul „La Ceatea Neagră” și casa de cultură din Codlea, 1910–1911
 - 5.4.1.5. Vila Scheeser din Brașov, 1911 (str. M. Eminescu 4)
 - 5.4.1.6. Planurile unui cartier muncitoresc în Brașov, 1914
 - 6. Josef Bedeus von Scharberg și începuturile Werkbund-ului săsesc transilvănean
 - 6.1. Josef Bedeus von Scharberg – Date biografice
 - 6.2. Complexul bisericii și a orfelinatului evanghelic Sfântul Ioan din Sibiu
 - 6.3. Clădirea Centrului Financiar și Forestier a Universității Săsești și fosta Arhivă Națională a Universității Săsești, Sibiu
 - 7. Concluzii
- Bibliografie (cărți, studii publicate în periodice, publicații online)
- Izvoare
- Articole în ziare
- Izvoare arhivistice
- Izvoare online
- Anexe: Fotografii, ilustrații

Cuvinte cheie: istoria arhitecturii, începutul secolului XX, sașii din Transilvania, arhitectura națională, Arts and Crafts, stiluri arhitecturale 1900–1914, reforma arhitecturală, Werkbund

Prin prezenta disertație dorim să inițiem cercetarea unei teme de istoria arhitecturii prea puțin cunoscute: și anume explorarea activității arhitecților sași transilvăneni dinaintea de Primul Război Mondial. Figura centrală a perioadei cercetate a fost Friedrich Albert Balthes, care a căzut în război la o vârstă fragedă. Talentul său este atestat de opera sa arhitecturală extrem de bogată pe care a reușit să-o realizeze în mai puțin de șapte ani de activitate. Teza noastră se referă deasemenea la activitatea lui Albert Schuller din Brașov, la cea a colegului său Oskar Goldschmidt, precum și la opera lui Josef Bedeus von Scharberg din Sibiu dinaintea de Primul Război Mondial, subliniind semnificația lor în dezvoltarea modernismului săsesc transilvănean. Concentrându-ne pe lucrările acestor arhitecți, am încercat să trasăm calea arhitecților sași transilvăneni spre modernism.

În primul capitol al disertației am prezentat mișcările de artă și ideile de teorie arhitecturală ale secolului al 19-lea, care au definit dezvoltarea tendințelor moderne timpurii de la începutul secolului XX., și anume, activitatea lui John Ruskin, William Morris și a reprezentanților curentului Arts and Crafts, care au formulat primele principii "funcționaliste" ale epocii romantismului englez. Am subliniat că cele mai de succes tendințe artistice din perioada Belle Epoque, tendințele Art Nouveau, precum și ideologia contemporană a reformei artistice germane, au avut o sursă comună: și anume, mișcarea engleză inițiată de Ruskin și Morris. Precum artiștii mișcării Arts and Crafts, astfel și cele două curente s-au străduit să realizeze înfrumusețarea vieții cotidiene. Cele două tendințe arhitecturale, Art Nouveau și mișcarea Reformei germane s-au dezvoltat totuși în direcții foarte diferite. Deși disponerea funcțională a spațiilor și compoziția asimetrică caracterizează ambele direcții, artiștii celor două curente artistice au proiectat clădiri fundamental diferite. În timp ce Art Nouveau-ul belgian și francez precum și Secession-ul maghiar, au folosit elemente caracteristice artelor aplicate ale englezilor, bogate în elemente decorative vegetale în linii curbate, cu frontoanele lor unduite, lucrările arhitecturii Reformei germane se caracterizează printr-o armonie cu mediul construit, prin expresia liniilor și a formelor clare, echilibrate și nu prin dominația detaliilor decorative.

În cei patru-cinci ani dinaintea izbucnirii Primului Război Mondial, comunitățile săsești din Transilvania au cunoscut o dezvoltare economică dinamică. În orașele și comunitățile săsești se poate observa un număr mare de construcții publice (în principal școli și case comunitare). Ca urmare a compromisului austro-ungar din 1867, numărul locuitorilor maghiari în orașele săsești din Transilvania a crescut semnificativ la începutul secolului XX.;

astfel se poate observa de asemenea creșterea numărului construcțiilor realizate de arhitecți și constructori maghiari. Aceste clădiri în stilul Secession-ului maghiar în orașele sașilor transilvăneni sunt prea puțin cunoscute în prezent.

Prin studierea Artei 1900 a sașilor din Transilvania, am observat că printre construcțiile în stilurile Secession-ului vienez și cel maghiar marea majoritate a acestora au fost realizate de arhitecți maghiari, fiind comandate de patroni maghiari. Aproape fără excepție, stilul arhitecților sași arată influența Jugendstilului din München și cea a lui Karl Hocheder, profesor al Universității Tehnice din München, combinând elemente baroce și Jugendstil. Albert Schuller, Friedrich Balthes, Oskar Goldschmidt, Gottfried Orendi din Sighișoara și practic majoritatea arhitecților sași transilvăneni ai vremii erau studenți ai lui Hocheder și, în consecință, au lucrat sub influența profesorului münchenez. Hocheder însuși a proiectat prima clădire Jugendstil a sașilor transilvăneni, și anume Baia populară din Sibiu (Fig. 11). Impactul acestuia este clar vizibil și la prima construcție majoră a lui Albert Schuller: Banca Țării Bârsei, numită de asemenea Casa Hirscher (Figura 12). Primul proiect monumental al lui Balthes a fost Liceul Evanghelic din Mediaș, pentru care arhitectul a proiectat în 1909 (Fig. 104) frontoane încadrate de volute, care trădează influența Jugendstil-ului de tip baroc, propagate de Hocheder. Mai târziu, el a regândit acest plan, astfel încât pe clădirea gimnaziului realizat putem vedea frontoane mai moderne, fără elemente ale istorismului. În schimb, clădirea Băncii de economii din Mediaș, construit de asemenea după planurile lui Balthes, paralel cu gimnaziul evanghelic: încă prezintă aceste frontoane neobaroce în stil german nordic.

Potrivit atitudinii de menținere a poziției comunității lor în Transilvania, sașii s-au identificat prin crearea versiunii proprii a Artei 1900, influențată de Jugendstil-ul baroc, care li s-a părut cel mai potrivit pentru exprimarea culturii lor de sorginte germană. Acest stil este foarte diferit de *szecesszió*-ul maghiar și de Secession-ul vienez, și putem afirma clar că nu vorbim despre "Art Nouveau"-ul sau Secession-ul săsesc din Transilvania, ci mai degrabă despre un *Jugendstil baroc*, care se potrivește viziunii tradiționale asupra lumii a sașilor. Astfel, prin arhitectură, sașii au căutat să-și reprezinte identitatea lor în cadrul Monarhiei multietnice. Exemplul vilei Misselbacher din Sibiu, o casă în stilul Secession-ului Wagnerian, poate fi considerată o excepție printre construcțiile sașilor transilvăneni, care a fost realizat cu mare probabilitate după planurile lui Otto Wagner însuși.

După o scurtă prezentare generală a construcțiilor Art Nouveau sau Jugendstil din Transilvania, am ajuns la concluzia că predilecția pentru alegerea unei variante a mișcărilor Artei 1900 (influențele Secession-ului vienez, ale celui maghiar sau Jugendstil) în orașele săsești transilvănene a fost în strânsă legătură cu identitatea națională al constructorului și/sau

al arhitectului și reflectă tendința generală a epocii: cea de căutare a unui limbaj național arhitectural. Un proces specific regiunilor multi-etnice ale Monarhiei Austro-Ungare.

Deși în special clădirile timpurii și reprezentative ale lui Balthes, prezintă decorații în stil Art Nouveau, care trădează talentul excepțional al artistului, se poate afirma că aceste decorații nu sunt dominante, imaginea de ansamblu a clădirilor sale este de o eleganță simplă. Având în vedere în special arhitectura domestică a lui Balthes, se poate concluziona că prin designul caselor, caracterizate prin funcționalism și simplitate, acestea dezvăluie cel mai bine influența principiilor proclamate de arhitectul german *Hermann Muthesius*. Pe lângă asemănările stilistice, acest fapt este evidențiat de asemenea de analogiile dintre ideile lui Balthes privind arhitectura domestică și teoriile lui Muthesius, elaborate de acesta în lucrarea *Das englische Haus*, o lucrare fundamentală a mișcării Reformei arhitecturale din cel de-al II-lea Imperiu German. Pe baza acestora, se poate stabili în mod clar că activitatea arhitectului sighișorean a fost caracterizată mai mult de influența arhitecturii Reformei germane și este nepotrivit să-l descriem ca arhitect Art Nouveau sau Jugendstil.

Precum impactul ideii artei totale, și a funcționalismului propagat de mișcarea Arts and Crafts, astfel și căutarea unui stil național a fost inerentă atât mișcărilor art nouveau, cât și a Reformei arhitecturale germane. Această Reformă arhitecturală poate fi legată de fapt de tendințele internaționale a arhitecților care au văzut specificul național în elementele arhitecturale locale moștenite de-a lungul istoriei naționale, cum ar fi în Transilvania maghiarii Ede Thoroczkai Wigand, Károly Kós și arhitecții grupării *Tinerilor* (Fiatalok), românii Gheorghe Dușoiu și Ioan Leucă ca și sașii Friedrich Balthes, Albert Schuller și Oskar Goldschmidt. În acest context, am subliniat că nu este corect să-i considerăm nici pe acești arhitecți maghiari ca artiști Art Nouveau, iar istoria artei maghiare încă datorează o noțiune corespunzătoare care ar caracteriza cel mai potrivit acest stil arhitectural remarcabil.

Dezvoltarea observată la Balthes poate fi urmărită de asemenea în stilul arhitectului brașovean, Albert Schuller: fosta Bancă a Țării Bârsei din Brașov, proiectat de el în prima fază a activității sale, încă arată puternice influențe ale Jugendstil-ului barocizant, de tip Hocheder, și totuși, clădirea este armonios integrată în mediul construit al orașului. În schimb, în stilul caselor familiale brașovene, pe care el le-a proiectat în anii următori împreună cu Oskar Goldschmidt putem constata o lipsă totală a acestor elemente barocizante; case ca cea al lui Fritz Jakobi, a familiei Dr. Krauß și al lui P. Scheeser evocă spiritul arhitecturii Reformei germane, bazate pe ideile funcționaliste ale confortului.

Cel mai prolific arhitect al perioadei prezentate a fost în mod clar Friedrich Balthes. În timpul activității sale, care a durat doar cinci ani, majoritatea comenzilor arhitecturale ale

așezărilor săsești transilvănene, au fost construite după proiectele sale. Din jurnalele și corespondența sa reiese clar, că a lucrat cu o sârguință incomensurabilă și a considerat activitatea sa de arhitect, realizarea viziunilor sale arhitecturale drept scopul central al vieții sale. Astfel, în jurnalul lui personal, Balthes nota, că nu are timp să fie fericit și apoi într-o introspecție scria că nu caută propria sa fericire, ci că dorește realizarea propriei sale creații.¹

*Friedrich Albert Balthes, numit Fritz, sau Pitz, s-a născut la Sighișoara la 20 iunie 1882, fiind al treilea născut dintre cei cinci copii ai funcționarului fiscal sighișorean, Julius Balthes și a Josefinei, născută Fronius.*² A urmat Gimnaziul Evanghelic "G. D. Deutsch" din Sighișoara,³ apoi a studiat arhitectura în trei universități ai Imperiului German între anii 1900 și 1905:⁴ Universitatea Tehnică din Berlin (1900–1902),⁵ cea din Karlsruhe (1903–1905)⁶ și pentru scurt timp la Universitatea Tehnică din München (martie 1902).⁷

În timpul anilor universitari, Balthes a făcut numeroase călătorii de studiu la Veneția, în Alsacia și în Pădurea Neagră, precum în cadrul excursiilor de sfârșit de săptămână a vacanțelor de paști a studiat patrimoniul zonei Karlsruhe. Fiind un entuziasmat al profesiei, în timpul călătoriilor sale spre casă a făcut numeroase opriri, la Regensburg, la Viena, cu scopul de a studia clădirile regiunilor respective. După examenul de stat, a lucrat pentru arhitectul Otto March la Berlin și s-a întors în Transilvania după perioada de voluntariat militar în 1906 și 1907.

Prima sa intervenție arhitecturală documentată în Transilvania este legată de lucrările de restaurare din anul 1907 ale ruinelor mănăstirii din Cârța, pentru care Balthes a făcut o *expertiză* privind consolidarea acestui monument medieval. În 1908, în calitate de membru al Asociației Sebastian-Hann, a ținut o prelegere despre arhitectura corectă și greșită la adunarea generală a Asociației, ilustrând cu numeroase imagini, exemplele pozitive și cele negative. În același timp, a primit primele comenzi de construcție. În primăvara anului 1909 a câștigat concursul pentru construirea gimnaziului evanghelic din Mediaș, iar în același an, și-a deschis propriul birou de arhitectură în casa de pe Untere Baiergasse nr. 16 (astăzi strada 1 Decembrie 1918). În următorii patru ani, Balthes a lucrat ca arhitect, inginer și urbanist, proiectând școli, case comunitare evanghelice, hoteluri, o clădire bancară, case și vile familiale în Sighișoara,

¹ „Ich habe keine Zeit, glücklich zu sein”, și: „Will ich mein Glück? Nein, ich will mein Werk!” Cuvintele lui Fritz Balthes au fost citate de asemenea de: Klein, Konrad: „Ich habe keine Zeit, glücklich zu sein” Fritz Balthes – Bilder aus einem kurzen Leben. p. 250.

² Rudolf: „Ich habe ein Arbeitsfeld bekommen”. *Lebensstationen von Fritz Balthes (1882–1914)*. p. 6.

³ Astăzi: Liceul Teoretic „Joseph Haltrich”

⁴ Letz, Herbert: *Friedrich Balthes – Ein herausragender Schäßburger Architekt*. p. 21.

⁵ Szögi: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 3.)* p. 509.

⁶ *Ibidem.*, p. 545.

⁷ *Ibidem.*, p. 589.

Mediaș, Sibiu și satele săsești din împrejurime și chiar în Bușteni (județul Prahova) precum și un monument în Feldioara.⁸

Comemorările posterității îl descriu pe Balthes ca o personalitate versatilă, hotărâtă și sigură de sine. Calitățile și concepțiile sale despre artă pot fi urmărite în numeroasele sale articole, prelegeri și scrieri teoretice. Fiind un artist de valoros al generației 1900, cum dovedesc tratatele sale, era în posesia cunoștințelor extrem de variabile nu numai în domeniul arhitecturii, ci și în cel al peisajului urban, al culturii locuințelor (*Wohnungskultur*), al artei amenajărilor interioare, al educației de desen, al artei populare, al îngrijirii artei rurale, al relației dintre mediu, natură și artă, al arhitecturii culorilor și al decorării străzilor cu plante precum multe altele.

Tânărul arhitect a aparținut generației Jugendstil-ului târziu. Cu toate acestea, stilul său a depășit Jugendstil-ul, fiind determinat de mișcarea de Reformă arhitecturală din Germania, o mișcare culturală, care a precedat Werkbund-ul german, fiind ulterior considerat predecesorul acestui impuls modernist.

Friedrich Balthes a murit în Primul Război Mondial, la vârsta de doar 32 de ani. Împrejurimile morții sale sunt neclare. Dintr-un anunț apărut în numărul din 24 iunie 1916 al ziarului vienez *Neue Freie Presse*, se știe doar că a fost văzut ultima dată la 15 decembrie 1914, în Zemun, lângă Belgrad.⁹

Două dintre cele mai cunoscute lucrări ale lui Friedrich Balthes sunt clădirile monumentale ale Hotelului Steaua de Aur (Hotel "Goldener Stern") din Sighișoara și cea a Liceului Ștefan-Ludwig-Roth din Mediaș. Ambele clădiri monumentale se integrează perfect în peisajul arhitectural și se caracterizează printr-o funcționalitate bine planificată: un mod foarte modern de proiectare arhitecturală, de asemenea, o deviză a reformei arhitecturale germane și a artiștilor din Werkbund.

Printre numeroasele sale clădiri se numără hanul comunitar „La cununa verde” (*Zum grünen Kranz*) din Dealu Frumos, căminele culturale din Dealu Frumos și Șomartin în județul Sibiu, școlile primare săsești din Bruuiu, Gherdeal, Veseud din județul Sibiu și Cincșor în județul Brașov, precum grădinița din Agnita, județul Sibiu alături de casele de locuit, cum ar fi: casa Dr. M. Fogarascher din Sibiu, casa Eugen Schotsch din Sighișoara și casele Haner, Ambrosi, Dr. Fabini și Karres din Mediaș, precum casa parohială din Netuș, județul Sibiu și casa fabricantului de hârtie brașovean, Fritz Schiel din Bușteni. Fosta casă de economii din Mediaș este singura cunoscută clădire proiectată de Balthes pentru o instituție bancară. Unul dintre

⁸ Rudolf: „*Ich habe ein Arbeitsfeld bekommen*”. *Lebensstationen von Fritz Balthes (1882–1914)*. p. 7.

⁹ *Ibidem*, p. 8.

exemplele rare și remarcabile ale identității naționale și cultului memorial al sașilor transilvăneni este "Monumentul studenților din Feldioara", județul Brașov realizat de asemenea după planurile lui Balthes. De menționat sunt deasemenea numeroasele proiecte nerealizate ale arhitectului, precum planul pentru clădirea monumentală al gimnaziului evanghelic din Sighișoara – care ar fi redefinit complet aspectul Dealului Școlii – și planurile școlii primare pentru comunitatea evanghelică din Mediaș – școala ar fi fost construită lângă gimnaziul evanghelic – planurile pentru complexul unui de azil de binefacere și orfelinat la Mediaș, precum și proiectele urbanistice ale orașului Mediaș, planurile și recomandările lui Balthes legate de conservarea și protejarea aspectului istoric în centrul orașului Sebeș, planurile pentru o colonie rezidențială de tip „oraș-grădină” pentru fabrica de mangal a firmei „*Holzverkohlungs-Industrie AG Konstanz*”, care urma să fie construită în apropierea comunei Prejmer – planuri, care au fost denumite de arhitect: *Neu-Tartlau* (Prejmerul Nou).

Pe parcursul cercetărilor noastre, am constatat, de asemenea, că lista lungă a lucrărilor arhitecturale ale lui Balthes s-a completat treptat, an după an cu noi clădiri necercetate sau complet necunoscute anterior. Cercetările pe această temă ridică până în prezent întrebări. În micul lexicon al arhitecților germani din Transilvania activi în jurul anului 1900,¹⁰ Konrad Klein a enumerat alte două lucrări proiectate de Balthes, care pot fi găsite în orașul natal al arhitectului, Sighișoara: casa D. Zimmermann (construită în 1908, str. Gh. Lazăr nr. 11.) și Maternitatea din Sighișoara (construită în jurul anului 1912?, str. Gării nr. 1.). Din păcate am aflat prea târziu de aceste clădiri, așa că aceste afirmații nu au putut fi documentate, iar autorul citat nu a răspuns încă la întrebările noastre. În discuția noastră cu doamna Gerhild Rudolf, directoarea Centrului de dialog și cultură Friedrich Teutsch al Bisericii Evanghelice C.A. din România, Sibiu (31 ianuarie 2022), am primit informația că probabil Maternitatea ar fi fost construită de frații Leonhardt din Sighișoara. Știind că Balthes a avut într-adevăr un impact mare asupra stilului constructorilor Leonhardt, aceasta ar fi o ipoteză într-adevăr acceptabilă. În schimb, în manuscrisul lui Kurt Leonhardt, care este păstrată în arhivele sașilor transilvăneni, în Gundelsheim am Neckar, sunt listate clădirile proiectate și/sau construite de frații Leonhardt, – Kurt Leonhardt a enumerat aici atât clădirile fratelui mai mare Karl Josef Leonhardt, cât și pe cele ale lui Ernst August Leonhardt. Din această listă lipsește însă atât casa Zimmermann, cât și Maternitatea. Este posibil ca fiul lui Ernst August, Kurt Leonhardt, să fi uitat consemnarea

¹⁰ Klein: Baukunst zwischen Tradition und Moderne. Kleines Lexikon siebenbürgisch-deutscher Architekten um 1900. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 43.(2020). Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, Gundelsheim/Neckar, pp. 132–187.

casei Zimmermann, dar greu de imaginat să fi uitat o clădire publică importantă ca Maternitatea din Sighișoara.

Casa Zimmermann din Sighișoara (Fig. 235) este o clădire pe plan patrulater neregulat, compoziție asimetrică: corpul din partea dreaptă a clădirii are două axe iar cel din stânga, în rezalit, are deasupra nivelului ridicat al solului, o singură cameră la etaj. Acest „rezalit“ creează impresia unui turn masiv, de plan dreptunghiular și este acoperit cu un coif piramidal în patru ape, iar camera din etaj are o ieșire pe un frumos balconaș acoperit din lemn. În spatele rezalitului, alipit acestuia, casa are un corp mic, cu parter și acoperiș într-o apă. Acest corp cuprinde de fapt intrării și vestibulul, soluție pe care o regăsim la clădirile lui Balthes, la ansamblul școlii evanghelice și casei învățătorului din Bruiu. Friza decorativă de sub cornișa casei, precum friza de sub balconaș, cu buchete de câte trei fire stilizate – de flori, iris roșu – în stil Art Nouveau, amintesc de asemenea, de stilul decorativ al arhitectului. Ferestrele spațioase, în segment de arc cu trei diviziuni ale fațadei dinspre stradă au sprâncene de cornișă, elemente încă moștenite din eclecticism, care nu caracterizează deloc creațiile ulterioare ale arhitectului sighișorean, care însă au fost foarte des folosite la clădirile de locuit ale epocii. Ferestrele din parterul rezalitului, aflate sub balconul de lemn, sunt de diferite dimensiuni, împărțite în trei, respectiv în două deschideri dreptunghiulare, de către colonete cilindrice, erau extrem de moderne la Sighișoara epocii respective. Ferestrele triple, împărțite de coloane cilindrice, fără capituluri, se regăsesc la căminul cultural din Dealu Frumos (Fig. 101), clădire proiectată de Balthes în anul 1913. Pe baza acestor elemente, putem concluziona, că această casă de locuit ar putea să fie într-adevăr o lucrare a lui Friedrich Balthes, chiar dacă lipsesc dovezile concrete privind identitatea proiectantului și a comanditarului.

Maternitatea din Sighișoara arată un plan de tip bară dispusă paralel cu strada Gării. Alăturat extremității nordice a acestei aripi lungi, se află un corp mai înalt, de plan rectangular, cu fronton triunghiular spre strada Gării. Acoperișurile abrupte, în două ape, și alternarea lucarnelor rampante cu lucarnele în formă de ochi, care luminează camerele de mansardă, precum și răsuflătorul oval al frontonului înalt toate sunt elemente pe care Balthes le-a folosit adesea. Se cunoaște că după ce a executat construcția hotelului Steaua din Sighișoara după planurile lui Balthes, meșterul constructor Ernst August Leonhardt a fost puternic influențat de stilul modern al tânărului arhitect. Faptul însă, că acest spital totuși nu figurează în manuscrisul arhitectului Kurt Leonhardt, contrazice presupunerea că aceasta ar fi o lucrare Leonhardt, iar presupunerea că ar fi putut fi realizată pe baza proiectului lui Balthes nu poate fi exclus. Cu toate acestea, în absența unor referințe concrete, este necesară o abordare prudentă a acestui subiect.

Desigur, nu Balthes a fost singurul arhitect de etnie germană activ în Transilvania între anii 1909–1914. Printre numeroșii arhitecți și constructori sași am prezentat trei artiști – pe Albert Schuller și pe Oskar Goldschmidt, precum și pe Josef Bedeus von Scharberg – care au fost considerați de contemporanii lor și sunt considerați în istoriografia săsească drept cei mai cunoscuți și cei mai apreciați arhitecți. Lucrările celorlalți arhitecți ai vremii, aproape necunoscuți, au fost prezentate doar foarte scurt, subliniind repertoriul lor stilistic dobândit în timpul pregătirii lor în școlile superioare din vechiul Imperiu German (în marea lor majoritate au studiat la Universitatea Tehnică din München). Astfel de arhitecți și meșteri constructori au fost: Ludwig Orendt în Sibiu, Wilhelm Schmidts în Brașov și Hans Letz în Sighișoara. Explorarea operelor lor oferă o nouă oportunitate de cercetare pentru istoria artei și obiective noi pentru protejarea monumentelor realizate de ei.

Albert Schuller s-a născut la Brașov la 25 decembrie 1877, ca fiul lui Michael Schuller, un meșter țesător local și al Wilhelminei Pohl, fiica unui inginer din Satu Mare. Între 1895 și 1898, după trei ani de ucenicie de zidar la Brașov, a învățat zidărie și desen tehnic la Școala Industrială Superioară de Stat din Budapesta, iar apoi, între 1898 și 1903, a studiat arhitectura la Universitatea Tehnică din München, fiind student al celebrului arhitect și profesor universitar, Karl Hocheder.

Deja în anii studiilor în München, Schuller a fost implicat activ în dezbaterile privind conservarea monumentelor din orașul său natal, cum ar fi, vechea clădire a Primăriei. Pentru a preveni demolarea acestui monument istoric, în 1902 a solicitat profesori săi universitari, Hocheder și Heinrich von Schmidt, care se bucurau, de o mare reputație în rândul elitelor săsești din Transilvania, să convingă publicul brașovean prin expertiza lor, că menținerea monumentului baroc este esențială pentru imaginea istorică a orașului Brașov. Datorită acestor expertize, a fost salvat monumentul din centrul orașului.

După ce în anul 1903 a obținut diploma de arhitect, și-a deschis în același an propriul birou de arhitectură la Brașov. Un an mai târziu a fost terminată prima sa creație cunoscută, o casă de vacanță pentru familia negustorului Hesshaimer, în Dârste (astăzi un cartier al orașului Brașov). Tot în 1904, Schuller a făcut proiecte pentru construirea parohiei evanghelice din Bartolomeu (un cartier al Brașovului, lângă Biserica Sf. Bartolomeu). Aceste proiecte nu au fost realizate.¹¹

¹¹ Klein: *Baukunst zwischen Tradition und Moderne. Kleines Lexikon siebenbürgisch-deutscher Architekten um 1900.* pp. 177–1798.

Prima sa întreprindere majoră, sediul Băncii Naționale al Sașilor, sau Banca Țării Bârsei, din centrul Brașovului (cunoscută și sub numele de Casa Apollonia Hirscher), a fost construită între 1905 și 1906.

În 1906, Schuller a înființat un birou comun de arhitectură mai cu tânărul său coleg Oskar Goldschmidt (Schuller und Goldschmidt). Împreună, pe perioada scurtă dar productivă a celor opt ani până la izbucnirea războiului, au proiectat cele mai moderne clădiri antebelice din Brașov.

După moartea prematură a lui Goldschmidt (1914), Schuller, în circumstanțele dificile cauzate de Primul Război Mondial, și-a reluat activitatea de proiectant abia în anul 1917.

A trăit și a lucrat la Brașov până la moartea sa, la 26 octombrie 1948. După Primul Război Mondial, a efectuat lucrări de extindere al hotelului Korona din Brașov. În anii 1920, a desfășurat activități semnificative de restaurare (a lucrat la consolidarea structurii de rezistență a corului Bisericii Negre, precum și la restaurarea mai multor clădiri monument din centrul Brașovului). În perioada interbelică, Schuller a proiectat numeroase clădiri de locuit, școli și grădinițe, precum și de fabrici (ex. uzina Nivea din Brașov) în Brașov și împrejurimi, ale căror stil a fost determinat de mișcările moderne ale Reformei germane și a Werkbund-ului.¹²

Oskar Goldschmidt s-a născut la 15 august 1881, la Brașov, ca fiu al unui tâmplar. Aproape de aceeași vârstă ca Balthes, ca și colegul său sighișorean, și Goldschmidt a murit în Primul Război Mondial, la 11 decembrie 1914, în Galiția, la vârsta de treizeci și trei de ani.

Între 1903 și 1906 a studiat arhitectura la Universitatea Tehnică din München, fiind student al lui K. Hocheder și Friedrich von Thiersch. Goldschmidt a participat cu unele proiecte la expoziția din anul 1906 organizată de Grupul Brașovean al Asociației Sebastian Hann. Aceste lucrări au avut un răsunset critic extrem de pozitiv.¹³ În același an, Goldschmidt și-a deschis biroul său de arhitectură împreună cu Albert Schuller, fondând biroul Schuller und Goldschmidt.¹⁴

Este foarte dificil identificarea în parte a contribuției celor doi arhitecți în clădirile proiectate împreună. Stilului tânărului arhitect ar putea fi identificat doar pe baza proiectelor

¹² *Ibidem*, pp. 177–179.

¹³ *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt. XXXIII / 9941*. 5. septembrie 1906, p. 1.

¹⁴ Klein: *op. cit.*, p.150.

proprii. Având însă cunoștința că ambii au fost studenți și adepți ai lui Hocheder, presupunem doar că viziunea celor doi artiști arăta multe asemănări.

Potrivit lui Konrad Klein, Goldschmidt a publicat în ziarul *Kronstädter Zeitung* un raport despre prelegerea lui Friedrich Balthes, ținută în Brașov la 5 februarie 1909, pe tema culturii locuințelor.¹⁵ Deși autorul raportului a semnat doar cu litera "G", este foarte probabil ca Goldschmidt să fi fost prezent la expunerea lui Balthes și ca cei doi artiști să se fi cunoscut. În orice caz, rivalitatea artistică dintre Schuller și Goldschmidt pe de o parte și Balthes pe de alta, este atestată de competiția din anul 1914, pentru planurile unei școli primare din Mediaș.

Prin prezentarea lucrărilor lui Schuller und Goldschmidt și Bedeus von Scharberg intenționăm să deschidem calea pentru cercetări suplimentare pe această temă, care a ridicat, de asemenea, o serie de întrebări. În legătură cu lucrările timpurii ale lui Albert Schuller, se poate afirma că el a fost un reprezentant al Jugendstil-ului. Arhitectul cu patru ani și jumătate mai în vârstă decât Balthes, în prima fază a activității sale a fost puternic influențat de stilul profesorului Hocheder. Deși prima sa lucrare, Vila Hessheimer, de lângă Brașov, arată stilul arhitecturii îndrăgite de burghezia sfârșitului de secol al 19-lea, cel al vilelor romantice eclectică, prima sa comandă majoră, Banca Țării Bârsei din centrul Brașovului, este în mod clar una dintre cele mai reușite exemple ale Jugendstil-ului barocizant transilvănean, cu frontoane întrerupte încadrate de volute, caracteristice stilului profesorului Hocheder.

Asocierea cu tânărul absolvent Oskar Goldschmidt a avut o importanță deosebită în cariera lui Schuller. Astfel, prima lucrare comună cunoscută a arhitecților, Casa Fritz Jakobi din Brașov, construită în 1906, are un stil cu forme pure, caracterizate prin practicizm, contrastând cu vila Hessheimer a lui Schuller. Casa Jakobi poate fi considerată ca fiind prima lucrare transilvăneană, care evocă spiritul arhitecturii Reformei germane. Casa familiei Dr. Krauß, construită un an mai târziu de Schuller und Goldschmidt, reflectă aspirațiile Reformei germane în Transilvania, numite și "Heimatstil", adică al unui stil arhitectural național, prin îmbinarea elementelor moderne ale confortului cu cele folclorice. Arhitecții au aplicat de asemenea și forme pătrate, octogoni și diferite variante ale acestor forme geometrice din ce în ce mai vizibile în programul decorativ al Hotelului Krone din Brașov, al clădirilor hanului comunitar și al căminului cultural din Codlea, jud. Brașov și a vilei P. Scheeser din Brașov; putem constata aici impactul cubismului timpuriu asupra activității celor doi arhitecți. Din

¹⁵ *Ibidem.*

păcate, Goldschmidt, a pierit pe frontul galițian în Primului Război Mondial; multe proiecte antebelice ale arhitecților asociați rămânând nerealizate.

Josef Bedeus von Scharberg s-a născut la 21 noiembrie 1889, la Asnières, lângă Paris, ca fiu al baronului Josef Bedeus von Scharberg, contabil. La naștere, tatăl său lucra pentru o companie franceză specializată în proiectarea clădirilor de expoziții, și astfel s-a întâmplat ca fiul său să se nască în Franța. Familia sa s-a mutat apoi, de la Sibiu la Berlin. Arhitectul de mai târziu a absolvit școala primară din Berlin-Friedenau, iar între 1903–1908 a avut parte de o calificare ca meșter zidar, la Berlin. Începând din 1906, de când tatăl său a murit, ca primul născut al familiei, a trebuit să aibă grijă de mama și frații săi. În această situație, Bedeus și-a finanțat costurile formării sale profesionale cu lucrări în zidărie și prin pictură; ca urmare nu i-a rămas timp pentru studii universitare în arhitectură, precum și-ar fi dorit el. Între 1910–1912 a studiat doar doi ani la Școala de Arte Aplicate din Berlin, unde au predat între alții celebrul arhitect Bruno Paul, unul dintre fondatorii Werkbund-ului german și arhitectul urbanist Hermann Jansen. Potrivit lui Konrad Klein, Bedeus foarte probabil i-a cunoscut și pe viitorii mari maeștri ai arhitecturii moderne, Mies van der Rohe și Walter Gropius, care studiau la acea vreme la Școala de Arte Aplicate.

În anul 1912 Bedeus a revenit la Sibiu, unde în anii antebelici a lucrat la restaurarea bisericilor fortificate din Șura Mică (județul Sibiu) și Biertan. Și-a început cariera ca arhitect prosper cu două proiecte majore în centrul orașului Sibiu: complexul noii biserici și al orfelinatului comunității evanghelice Sf. Ioan din Sibiu (planurile au fost făcute de Bedeus încă în Berlin, în anul 1910), precum și planurile pentru complexul clădirii administrative și a Arhivelor Universității Săsești.

După serviciul militar în Primul Război Mondial, între 1915–1918 și în deceniul 1920, el s-a apropiat de mișcările arhitecturale moderne și s-a interesat de noile cerințe impuse de construcțiile urbane. A proiectat o serie de locuințe cu tipuri standardizate, atât case care răspund nevoilor arhitecturii sociale, precum și pentru cartierele de vile ale elitei sociale. De exemplu, în 1922 a realizat colonia muncitorească din Petroșani-Petrila, între 1923 și 1924 fabrica de sticlă "Vitrometan" din Mediaș și colonia muncitorilor fabricii, iar între 1925 și 1932 a realizat planuri de urbanism la Sibiu. Din 1935 a lucrat ca arhitect urbanist în București timp de zece ani. La acea vreme, a lucrat la o serie de planuri de urbanism în Balciu, Constanța, Focșani și Iași. În 1945 s-a întors la Sibiu, unde a lucrat la un nou plan de urbanism. În 1952, Bedeus a devenit victima unui proces politic și a fost pedepsit cu închisoarea până în martie

1953. Din 1953 a lucrat din nou la diferite proiecte de urbanizare în București, iar din 1958 la Brașov.

Deși nu a fost un arhitect cu diplomă, prin talentul și sârguința sa Bedeus a reușit să străbată o carieră arhitecturală de succes. În 1933 a fost numit de Ordinul Arhitecților din România "arhitect fără diplomă".

Bedeus a murit la 26 august 1960, în Sibiu. Singurul său copil a fost fiica sa din cea de-a doua căsătorie; astfel, cu moartea ultimului baron Josef Bedeus von Scharberg, s-a stins și linia bărbătească a familiei cu o vechime de peste 400 de ani în Transilvania,

Deja primele lucrări ale tânărului Bedeus arată influența Werkbund-ului german, care a precedat modernismul și Bauhaus-ul. Bedeus, care a putut studia doar doi ani la Școala de Arte Aplicate din Berlin, și-a demonstrat deja talentul arhitectural prin proiectele sale timpurii. Ansamblul bisericii și orfelinatului Sf. Ioan, construit între 1911–1912, a devenit una dintre lucrările arhitecturale reprezentative ale comunității evanghelice săsești din Sibiu. Deja pe acest prim ansamblu, Bedeus a reușit să îmbine armonios noile construcții cu tradițiile arhitecturale care conservau identitatea săsească, în stilul arhitecturii naționale a germanilor transilvăneni. În același timp, a creat o combinație unică a acestui historicism tradițional târziu cu elementele celor mai moderne curente artistice, ca cele ale Werkbund-ului și ale cubismului: astfel, fațadele dinspre strada Mitropoliei a bisericii și al orfelinatului de lângă ea este determinată de formele gotice, inspirate din cea mai monumentală clădire medievală din Sibiu, biserica evanghelică din centrul orașului. Concomitent, decorațiile interioare ale bisericii arată influențe ale cubismului, iar rezalitul central, accentuat de pilaștrii monumentali ai fațadei dinspre strada Ioan Lupaș a clădirii orfelinatului trădează monumentalitatea arhitecturală propagată de Werkbund.

Arhivele de la Sibiu au fost realizate ca primul exemplar al clădirii cu funcție de arhivă, în absența modelelor săsești transilvănene locale în timpul proiectării, Bedeus a folosit ca exemple arhitecturale din Imperiul German al epocii: separarea depozitului și al corpului cu funcția pentru uz public urmează ideile funcționaliste ale arhivelor din Schwerin, iar limbajul morfologic preia elemente ale clădirii din antichitatea târzie a Bazilicii Constantiniene din Trier, admirată de artiștii Werkbund-ului. Fațada dinspre strada Timotei Popovici a depozitului de arhivă este accentuată vertical de lezene colosale, care dezvăluie structura de susținere, construcția clădirii, principiu pe care-l putem observa și la celebra fabrică de turbine AEG din Berlin, construită după planurile lui Peter Behrens.

Pe baza celor expuse putem concluziona că drumul parcurs de arhitecții sași transilvăneni către modernism se conturează clar: le-a fost greu să se desprindă de historicism, după care, dintre multiplele direcții ale mișcărilor Art Nouveau, evoluția lor a fost influențată,

cu foarte puține excepții, doar de Jugendstilul baroc din München, definit de Karl Hocheder. Balthes, precum și Albert Schuller și Oskar Goldschmidt, au fost primii care s-au distanțat de historicism și de "Stilarhitektur", astfel încât, în loc de istorismul stilurilor din epoci apuse, au realizat un stil original bazat mai ales pe conceptul proiectării din interior către exterior. În timp ce opera arhitecților brașoveni a căpătat o mare recunoaștere doar în cercurile restrânse ale regiunii, ea definind arhitectura Brașovului și a împrejurimilor sale, performanța supraomenească a lui Balthes s-a resimțit în cele mai multe zone locuite de sași transilvăneni. Cele două complexe ale lui Bedeus von Scharberg din Sibiu, care au fost realizate ca ultimele lucrări reprezentative ale comunității săsești transilvănene din perioada antebelică, atestă prezența timpurie în Transilvania a acelui funcționalism modern, care a fost determinat de mișcarea Werkbundului german.

Bibliografie (cărți, studii publicate în cărți, studii publicate în periodice, publicații online):

ACHLEITNER, Friedrich: Gibt es einen mitteleuropäischen Heimatstil? (oder: Entwurf einer peripheren Architekturlandschaft) In: *Region, ein Konstrukt? Regionalismus, eine Pleite?* Birkhäuser, Basel/Boston/Berlin, 1997. ISBN 3-7643-5613-8

AHRBURG, Hans-Georg von: *Alles Fassade: „Oberfläche“ in der deutschsprachigen Architektur- und Literaturästhetik 1770–1870*. Wilhelm Fink Verlag, München, 2008. ISBN 978-3-7705-4579-7

<http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0007/bsb00079743/images> (consultat în data de: 24. 09. 2021)

AVRAM, Alexandru: *Topografia monumentelor din Transilvania. Municipiul Mediaș*. Editura „ALTIP”, Sibiu, 2006. ISBN 973-117-035-9 ; 978-973-117-035-0

BALDAVÁRI Eszter: A német korai Jugendstil hatása Körösi Albert Kálmán építőművészetére. In Székely Miklós [et al.] (ed.): *Kóstolni a szép-tudományba: Tanulmányok a Fiatal Művészettörténészek IV. Konferenciájának előadásaiból*. CentrArt, kiadó, Budapest, 2014. ISBN 978-963-88825-5-4

BALTAG, Gheorghe: *Sighișoara, Schässburg, Segesvár: Istoria Sighișoarei de la întemeierea orașului până în 1945*. Editura NEREAMIA NAPOCAE – Cristian Matos, Kolozsvár, 2004. ISBN 973-7951-56-5

BALTHES, Friedrich: Alte Wandmalereien in der Kirche zu Heltau. *Bericht über das Jahr 1908/1909*. Kiadja: Sebastian-Hann-Verein für heimische Kunstbestrebungen, Hermannstadt, [1909]

Idem: Über Wohnungskultur. *Die Karpathen: Halbmonatsschrift für Kultur und Leben*. III. (1909: 1). pp. 14–19., de asemenea: *Die Karpathen* III. (1909: 2) pp. 41–47.

Idem: *Tagebuch 1908–1914*. [jurnal], manuscript, fotocopie a Arhiva Centrală a Bisericii Evanghelice din România, Sibiu, numerotarea paginilor nu de la autor.

Idem: Grundsätzliches zur Freilegung der Mühlbacher Kirche. *Die Karpathen: Halbmonatsschrift für Kultur und Leben*, V. (1912: 16). pp. 488–494.

B. C.: Die neue Lesehalle der Modernen Bücherei in Hermannstadt. *Die Karpathen: Halbmonatsschrift für Kultur und Leben*, VI. (1913: 12). pp. 383–384.

BERGDOLL, Barry: *European Architecture 1750 – 1890*. Oxford University Press,

Oxford – New York, 2000. ISBN 978-0-19-284222-0

BILINSZKY, Lajos: *A sz. Ferencz-rendi nővérek nagyszebeni tan- és nevelőintézetének története*. Nyomtatott Drotleff Józsefnél, Nagyszeben, 1903.

BORDÁS Beáta: *Erdélyi kastélyépítészet a historizmus korában (1840–1918): Az egykori Kolozs, Torda-Aranyos és Alsó-Fehér vármegyék kastélyai*. Polis kiadó, Kolozsvár, 2016. ISBN 978-606-542-060-1; 978-606-739-067-4

BRANDSCH, Ingmar: „Mediascher Wochenblatt” și „Mediascher Zeitung” (1893 – 1944). In (vol. îngrijit de) Knall, Helmuth Julius: *Contribuții la istoria presei medieșene, conferințe prezentate la simpozionul „130 de ani de presă medieșeană”. / Beiträge zur Geschichte der mediascher Presse. Vorträge beim Symposium „130 Jahre mediascher Presse“*. Mediaș, 2003, pp. 26–42. ISBN 973-9908098-X

BREUER, Gerda: Die englischen Vorläufer und die deutsche Kunstgewerbe-Reformbewegung um 1900. In Nerdinger, Winfried (ed.): *100 Jahre Deutscher Werkbund 1907–2007*. Prestel, München – Berlin – London – New York, 2007, pp. 15–19. ISBN 978-7913-3867-5

CONNERT, Ernst: Balthes-Gedächtnisausstellung in Hermannstadt. *Ostland. Monatsschrift für die Kultur der Ostdeutschen*. I. (1919:1). pp. 53–54.

CSÁKI Tamás: Standardok és innováció a századelő iskolaépítészetében: A fasori evangélikus gimnáziumtól a Vas utcai felső kereskedelmi iskoláig. *Credo Evangélikus Folyóirat. A Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata*. XXI. (2015: 1). pp. 31–42. ISSN 1219-6800

CLAUS, Sylvia: »Mitteleuropa«. Der Deutsche Werkbund im Ausland. In Nerdinger, Winfried (ed.): *100 Jahre Deutscher Werkbund 1907–2007*. Prestel kiadó, München – Berlin – London – New York, 2007, pp. 66–70. ISBN 978-7913-3867-5

DIMÉNY Attila: *A polgárosodás társadalmi-kulturális hatásai Kézdivásárhelyen (1750–1944)*. "Krizsa János" Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2018. ISBN 978-606-9015-00-1

DROTLOFF, Hansotto: Symbole im Eingangsbereich des Stephan-Ludwig-Roth-Gymnasiums. *Mediascher Infoblatt* 14.(2013: 25). pp. 19–21. ISSN 2195-4178

Idem: „Tiusche man sint wolgezogen”. Symbole für ein Erziehungsprogramm über den Eingang des evangelischen Gymnasiums in Mediasch? In: Rudolf, Gerhild – Fabini,

Hermann (ed.): *Architekt Fritz Balthes 1882–1941. Sein Denken und Schaffen als Beitrag zum siebenbürgischen Kulturerbe*. Honterus, Hermannstadt / Sibiu, 2021, pp. 106–112. ISBN 978-606-008-097-8

Idem – SCHUSTER E., Günther (ed.): *Mediasch. Ein historischer Streifzug durch die siebenbürgisch-sächsische Stadt an der Kokel*. Schiller Verlag, Hermannstadt/Bonn, 2009. ISBN 978-3-941271-15-9.

EVERS, Bernd (ed.): *Architekturtheorie: Von der Renaissance bis zur Gegenwart: 89 Beiträge zu 117 Traktaten*. Taschen kiadó, Köln, 2003. ISBN 3-8228-1697-3

ENGBER, Carl – SCHULLERUS, Trude: Der Sebastian-Hann-Verein und seine Sektion „Heimatkunst“. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*. 24.(1981: 1), pp. 98–112. ISSN 0015-7902

FABINI, Hellmut: „Die Konstruktion des Inneren“: Zu künstlerischen Äußerungen in Skizzenheften des Architekten Fritz Balthes. *Schäßburger Nachrichten*, 21. (2014: 42), pp. 49–50. ISSN 0949-9121

FABINI, Hermann: Architektur. In Göllner, Karl (ed.): *Die siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848–1918*. Köln – Wien, 1988, pp. 409–430. ISBN 978-3-412-05587-5

Idem – FABINI, Alida: *Sibiu: Portretul unui oraş din Transilvania*. Editura HONTERUS, Sibiu, 2017. ISBN 978-606-8573-79-3

Idem: Fritz Balthes, sein künstlerisches Credo, seine Weltanschauung. In Rudolf, Gerhild – Fabini, Hermann (ed.): *Architekt Fritz Balthes 1882–1941. Sein Denken und Schaffen als Beitrag zum siebenbürgischen Kulturerbe*. Honterus, Hermannstadt / Sibiu, 2021, pp. 18–25. ISBN 978-606-008-097-8

Idem: Verantwortungsvoller Umgang mit historischer Bausubstanz. Das Gemeindehaus in Schönberg. In Rudolf, Gerhild – Fabini, Hermann (ed.): *Architekt Fritz Balthes 1882–1941. Sein Denken und Schaffen als Beitrag zum siebenbürgischen Kulturerbe*. Honterus, Hermannstadt / Sibiu, 2021, pp. 176–185. ISBN 978-606-008-097-8

Idem: Vertreter der Neubessinnung. Zur Erinnerung an den Schässburger Architekten Fritz Balthes. *Neuer Weg*. 9. November 1985.

FABÓ Beáta – GALL, Anthony: „Napkeletről jöttem nagy palotás rakott városba kerültem“. *Kós Károly Világa 1907–1914*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2013. ISBN 978-963-7323-86-7

FEHR, Michael: Das Deutsche Museum für Kunst in Handel und Gewerbe. In Nerdinger, Winfried (ed.): *100 Jahre Deutscher Werkbund 1907–2007*. Prestel, München – Berlin – London – New York, 2007, pp. 59–60. ISBN 978-7913-3867-5

FISCHER, Theodor: Das Gutachten Prof. Dr. Fischers über den Konkurrenzentwurf der Architekten Schuller & Goldschmidt. *Die Karpathen: Halbmonatsschrift für Kultur und Leben*. III. (1909: 1, pp. 26–27.

FODOR János: *Bernády György: a polgármester és a városfejlődés*. In Fazakas László–Ferenczi Szilárd–Fodor János–Gál Zsófia: *Minta és felzárkózás: Kolozsvár és Marosvásárhely fejlődéstörténetének összehasonlítása Szvacsina Géza és Bernády György polgármestersége idején*. Iskola Alapítvány Kiadó – Lector Kiadó, Kolozsvár – Marosvásárhely, 2021, pp. 126 –148. ISBN 978-606-8957-27-2; 978-606-95076-4-3

FRAMPTON, Kenneth: *Modern Architecture: A Critical History*, 5th ed., Thames & Hudson, London, 2020. ISBN 978-0-500-20444-3

Idem: *Modern architecture, 1851-1919. (G A document. Special issue; 2)*, A.D.A. EDITA, Tokyo, 1981. ISBN 9784871402026

FRENZEL, Heike: Eine Gartenstadt-Gründung in Siebenbürgen. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, XXI. (1998: 1), pp. 8–25. ISSN 0344-3418

Friedrich Balthes. Auswahl aus seinen Schriften. Ortsgruppe Schäßburg des Sebastian-Hann-Vereines (Herausgeber), mit einer Einleitung von Karl Scheiner, Buchdruckerei Friedr. J. Horeth, Schäßburg, 1918.

F.: Das Hotel Krone. *Die Karpathen: Halbmonatsschrift für Kultur und Leben*. V. (1911: 15), pp. 478.

GÁL Zsófia: *Párhuzamos látomások – Kolozsvár és Marosvásárhely középületei a századfordulón*. In Fazakas László–Ferenczi Szilárd–Fodor János–Gál Zsófia: *Minta és felzárkózás: Kolozsvár és Marosvásárhely fejlődéstörténetének összehasonlítása Szvacsina Géza és Bernády György polgármestersége idején*. Iskola Alapítvány Kiadó–Lector Kiadó, Kolozsvár–Marosvásárhely, 2021, pp. 149–203. ISBN 978-606-8957-27-2; 978-606-95076-4-3

GELLÉR Katalin: *A magyar szecesszió (Stílusok – korszakok)*. Corvina kiadó, Budapest, 2004. ISBN 963 13 5360 5

GERLE János: Az egykori lipótvárosi kaszinó nyári épülete: Vágó József műve. *Művészettörténeti értesítő* 31. (1982: 2), pp. 69–73. ISSN 0027-5247

GOLDSTEIN, Franz (ed.): *Monogramlexikon 1.: Internationales Verzeichnis der Mono-gramme bildender Künstler seit 1850*. 2. kiadás, De Gruyter, Berlin – New York, 1999. ISBN 3-11-0144530

GRDANJSKI, Mirjana: *Das Modell Hellerau*. In Nerdinger, Winfried (ed.): *100 Jahre Deutscher Werkbund 1907–2007*. Prestel kiadó, München – Berlin – London – New York, 2007, 56–57. ISBN 978-7913-3867-5

HAGEN, Timo: Architektur als Spiegel ethnischer Koexistenz? Sächsische und rumänische Bauten in Hermannstadt und ihre europäischen Vorbilder. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 32. (2009: 2). 149–161. ISSN 0344-3418

Idem: Der Deutsche Orden in der Bildenden Kunst Siebenbürgens 1904 – 1944. In Gündisch, Konrad (ed.): *Generalprobe Burzenland. Neue Forschungen zur Geschichte des Deutschen Ordens in Siebenbürgen und im Banat (Siebenbürgisches Archiv 42)* Köln, Weimar, Wien 2013, pp. 210-259. ISBN 978-3-412-21094-6

Idem: Fritz Balthes und der Heimatschutz. Balthes' Entwurf für das Studentendenkmal in Marienburg. In Rudolf, Gerhild – Fabini, Hermann (ed.): *Architekt Fritz Balthes 1882–1941. Sein Denken und Schaffen als Beitrag zum siebenbürgischen Kulturerbe*. Honterus, Hermannstadt / Sibiu, 2021, pp. 212–217. ISBN 978-606-008-097-8

Idem: „Gedächtniskirchlein – Grab gefallener Helden – völkisches Mahnzeichen“. Das Studentendenkmal in Marienburg. Ein Entwurf siebenbürgisch-sächsischer Identität am Vorabend des ersten Weltkriegs. In Heigl, Bernhard – Şindilariu, Thomas (ed.): *Kronstadt und das Burzenland. Beiträge von Studium Transylvanicum zur Geschichte und Kultur Siebenbürgens*. Heidelberg, Brassó, 2011, pp. 139–179. ISBN 978-3929848915

Idem: Stilpluralismus im multikonfessionellen Raum: drei Hermannstädter Sakralbauten aus der Zeit um 1900. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 30. (2007). 17–34. ISSN 0344-3418

HAGSPIEL, Wolfram: »Deutsche Werkbund-Ausstellung Cöln 1914«. In Nerdinger, Winfried (ed.): *100 Jahre Deutscher Werkbund 1907–2007*. Prestel kiadó, München – Berlin – London – New York, 2007, pp. 65–66. ISBN 978-7913-3867-5

HAIKO, Peter: Das Experiment der Realisierung einer Utopie des Lebens als Gesamtkunstwerk in der Architektur von Joseph Maria Olbrich. In [s. n.]: *Joseph Maria Olbrich: Vollständiger Nachdruck der drei Originalbände von 1901 – 1914*, Tübingen.

HOFER, Sigrid: *Reformarchitektur 1900-1918: Deutsche Baukünstler auf der Suche nach dem Nationalen Stil*. Axel Menges, Stuttgart, 2005. ISBN 978-3-936681-01-7

HEIN Béla: Modern Művészi törekvések a francia Svájcban. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 45. (1911: 37), pp. 459–462.

HIENZ, A. Hermann: *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen*. Bd. V, Böhlau, Köln, 1995. ISBN 978-3-412-09795-0

HILOHI, Gruia – ZAMFIR, Anca Maria: *Braşov – Un secol de arhitectură, 1885–1984*. Pro Corona, Brassó, 2010. ISBN 978-973-87906-1-2

IBELINGS, Hans: *Europäische Architektur seit 1890*. Jovis, Berlin, 2011. ISBN 978-3-86859-038-8

IMECS-MAGDÓ Eszter: Egy állami beruházás története vidéken – a vizaknai gyógyfürdő kiépítése. In *Erdélyi évszázadok – A Kolozvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve, I. kötet: Fürdőélet Erdélyben*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2016, pp. 103–138. ISBN 978-606-8886-05-3; ISSN 2558-8761

ITTU, Gudrun-Liane: Der „Sebastian-Hann-Verein für heimische Kunstbestrebungen” und die Anfänge des Jugendstils in Siebenbürgen. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*. 37.(1994: 2). pp. 71–75. ISSN 0015-7902

KARRES, Samuel („der Jüngste”): Samuel Karres (1874–1945). Mediascher Leder-Industrieller und verdienstvoller Bürger. *Mediascher Infoblatt* 2. (2001: 2), pp. 15–17. ISSN 2195-4178

KERÉKGYÁRTÓ Béla: Funkció és szépség: a nagyvárosi tér és nagyvárosi építészet kérdései Camillo Sitte és Otto Wagner írásaiban. *Helikon: irodalomtudományi szemle*. 56. (2010: 1–2), pp. 187–202. ISSN 0017-999X

Idem: Modern lakás – modern életforma: A lakás normatív modelljeinek változása 1890–1940 között a nemzetközi és a magyar építészetben. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*. 15. (2014: 58), pp. 17–43. ISSN 1586-2410

KESERÜ Katalin: Az Arts adn Crafts mozgalomról, a vernakularizmusról és a regionalizmusról. In N. Kis Tímea (ed.): *Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben*.

Örökségvédelmi konferencia Budapest, ELTE 2008. ELTE BTK Művészettörténet Intézeti Képviselő, Budapest, 2009, pp. 145–157. ISBN 978-963-284-101-4

Idem: *Toroczkai Wigand Ede 1869–1945 (Az építészet mesterei)*, Honlap kiadó, Budapest, 2007. ISBN 978-963-3468-18-0

Idem: Toroczkai Wigand Ede és Kós Károly, avagy a „székely stílus”. In Tüskés Anna (ed.): *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*. CentrArt Egyesület, Budapest, 2009, pp. 297–304. ISBN 978-963-06-6502-5

KLEIN, Konrad: Baukunst zwischen Tradition und Moderne. Kleines Lexikon siebenbürgisch-deutscher Architekten um 1900. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 43. (2020). Pp. 132–187. ISSN 0344-3418

Idem: „Geschmack, Vernunft und Pietät für das sächsische Dorfbild“ Mit dem Gemeindegewerkschaftshaus in Schönberg begründete Fritz Balthes den sächsischen Heimatstil und entwarf zugleich die ersten einheimischen Jugendstilkarten. In Rudolf, Gerhild – Fabini, Hermann (ed.): *Architekt Fritz Balthes 1882–1941. Sein Denken und Schaffen als Beitrag zum siebenbürgischen Kulturerbe*. Honterus, Hermannstadt / Sibiu, 2021, pp. 186–184. ISBN 978-606-008-097-8

Idem: *Grüße aus dem Bärenland. Siebenbürgen in alten Ansichtskarten*. Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, München, 1998. ISBN 3-88356-127-4

Idem: „Ich habe keine Zeit, glücklich zu sein” Fritz Balthes – Bilder aus einem kurzen Leben. In Rudolf, Gerhild – Fabini, Hermann (ed.): *Architekt Fritz Balthes 1882–1941. Sein Denken und Schaffen als Beitrag zum siebenbürgischen Kulturerbe*. Honterus, Hermannstadt / Sibiu, 2021, pp. 244–253. ISBN 978-606-008-097-8

Idem: Siebenbürgische Kunst- und Künstlerkarten. Zur Geschichte künstlerischer Ansichtskarten im deutschen Umfeld Siebenbürgens. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*. 20. (1997: 2). pp. 146–185. ISSN 0344-3418

KLUSCH, Horst: Die Siebenbürgische kobaltblaue Keramik. In Beitzl, Klaus (ed.): *Kittseer Schriften zur Volkskunde-Veröffentlichungen des Ethnographischen Museums Schloss Kittsee – Heft 2: Vergleichende Keramik*. Kittsee, 1984, pp. 127–142. ISBN 3-900359-24-3

KNALL, Helmuth Julius: Chronik der Stadt Mediasch und der „Zwei Stühle” Mediasch und Schelk. *Mediascher Infoblatt*. 18. (2017: 34), pp. 43–46. ISSN 2195-4178

KOCH, Georg Friedrich: Schinkels architektonische Entwürfe im gotischen Stil 1810–1815. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*. 32.(1969: 3–4). Deutscher Kuntsverlag, Berlin, pp. 262–316. ISSN 0044-2992
<https://www.jstor.org/stable/1481818> (consultat în data de: 25. 09. 2021)

KOMÁRIK Dénes: A romantika építészetének problémája Magyarországon. *Ars Hungarica* 15. (1987: 1). Pp. 31–36. ISSN 0133-1531

KÖNIG, Heidrun: Fritz Balthes und der Wohnungsbau. Voraussetzungen, Einflüsse, Vorbilder. Die Wohnhäuser. In Rudolf, Gerhild – Fabini, Hermann (ed.): *Architekt Fritz Balthes 1882–1941. Sein Denken und Schaffen als Beitrag zum siebenbürgischen Kulturerbe*. Honterus, Hermannstadt / Sibiu, 2021, pp. 195–211. ISBN 978-606-008-097-8

KÖNIG, Walter: Die Entwicklung des Schulwesens der Siebenbürger Sachsen. In Vorstand des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde (ed.): *Schola seminarium rei publicae. Aufsätze zu Geschichte und Gegenwart des Schulwesens in Siebenbürgen und Rumänien (Siebenbürgisches Archiv 38)*., Böhlau, Köln – Weimar – Wien, 2005, pp. 78–89. ISBN 9783412173050

KÖNIG, Walter: *Thesen zur Bildungsrevolution bei den Siebenbürger Sachsen*. In König, Walter (ed.): *Beiträge zur siebenbürgischen Schulgeschichte. (Siebenbürgisches Archiv Bd. 32.)* Böhlau, Köln – Weimar – Wien, 1996, pp. 273–313. ISBN 9783412057961

KONST, Uwe: Der Rattenfänger von Hameln und Siebenbürgen. *Siebenbürgische Zeitung*, 22 August 2008, <https://siebenbuenger.de/go/8057A> (consultat în data de: 04. 01. 2021)

KUNTZSCH, Brigitte: Jahrbücher und andere Publikationen. In Nerdinger, Winfried (ed.), *100 Jahre Deutscher Werkbund 1907–2007*. Prestel kiadó, München – Berlin – London – New York, 2007, pp. 63–64. ISBN 978-7913-3867-5

KÖVÁRI László: *Erdély régiségei: 14 fametszvény s 1 kőrajzzal*. Tilcsch János, Pest, 1852.

KRAUS, Rosa: Rede bei der Gedenkfeier zur 60-Jahr-Feier seit der Eröffnung der Schwarzburg – 1971. *Zeidner Gruß: Heimatblatt der Zeidner Nachbarschaft*. 63.(2016: 120), pp. 34–35. ISSN 1861-017X

LACZÓ Dániel: Modernista reflexiók az angol romantikus építészetelmélet

alapértékeire. *Architectura Hungariae* 12. (2013: 2), pp. 37–60. ISSN 1588-0109
<http://arch.et.bme.hu/epaper/laczo-daniel-modernista-reflexiok-az-angol-romantikus-epiteszetelmelet-alapertekeire/> (consultat în data de: 21. 09. 2021)

LEHNI, Rainer: Zeidens neues Geschicht. *Zeidner Gruß: Heimatblatt der Zeidner Nachbarschaft*. 63. (2016: 120). 5–7. ISSN 1861-017X

LEICHT, Dr. Hans: Das neue Hotel „Zum goldenen Stern“ in Schässburg. In: Sebastian-Hann-Verein für heimische Kunstbestrebungen (ed.): *Sebastian-Hann-Verein für heimische Kunstbestrebungen, Bericht über das Jahr 1911/12*. Szeben, [1912].

LEITENSTORFER, Hermann: Fischer, Theodor. In Bayerische Akademie der Wissenschaften. Historische Kommission (ED.): *Neue Deutsche Biographie*. 5. Duncker & Humblot, Berlin, 1961, pp. 206–207. ISBN 3-428-00186-9

LETZ, Ekart: Die Stadt und ihre Entwicklung. In Brandsch, Heinz – Heltmann, Heinz – Lingner, Walter (ed.): *Schässburg. Bild einer Siebenbürgischen Stadt*. Thaur bei Innsbruck, Wort und Welt, 1998, pp. 22–60. ISBN 3-7921-0603-5

LETZ, Herbert: Ein herausragender Schäßburger Architekt – Friedrich Balthes. *Schäßburger Nachrichten*, 9. (2002: 17), pp. 18–21. ISSN 0949-9121

LIßKE, Michael: *Die ehemalige evangelische Volksschule A. B. in Kleinschenk*. In Rudolf, Gerhild – Fabini, Hermann (Hrsg.): *Architekt Fritz Balthes 1882–1941. Sein Denken und Schaffen als Beitrag zum siebenbürgischen Kulturerbe*. Honterus, Hermannstadt / Sibiu, 2021, pp. 146–151. ISBN 978-606-008-097-8

MACHAT, Christoph (Hrsg.): *Denkmaltopographie Siebenbürgen, Stadt Hermannstadt, Band 5.1.1./ Topografia monumentelor din Transilvania, municipiul Sibiu, vol. 5.1.1.* Rheinland-Verlag GmbH, Köln, 1999. ISBN 3-7927-1783-2

Idem (ed.): *Denkmaltopographie Siebenbürgen, Stadt Schäßburg, Band. 4.1./ Topografia monumentelor din Transilvania, municipiul Sighișoara, vol. 4.1.* Rheinland-Verlag GmbH, Köln, 2002. ISBN 3-7927-1858-8

MACHAT, Egon: Die Bergschule. In Brandsch, Heinz – Heltmann, Heinz – Lingner, Walter (ed.): *Schässburg. Bild einer Siebenbürgischen Stadt*. Wort und Welt, Thaur bei Innsbruck, 1998, pp. 148–150. ISBN 3-7921-0603-5

MAGNAGO LAMPUGNANI, Vittorio (ed.): *Hatje-Lexikon der Architektur des 20. Jahrhunderts*. Verlag Gerd Hatje, Ostfildern-Ruit, 1998. ISBN 3-7757-0738-7

MAKKAI László – SZÁSZ Zoltán (ed.): *Erdély története. Második kötet: 1606-tól 1830-ig*. Akadémiai kiadó, Budapest, 3. kiadás, 1988. ISBN 963-05-4885-2

MESEA, Iulia: Argumente pentru o artă nouă – Arthur Coulin (1869–1912). In Muzeul de Artă Braşov – Siebenbürgisches Museum Gundelsheim (ed.): *Arthur Coulin: Catalogul expoziției – Ausstellungskatalog*. Muzeul de Artă Braşov, Braşov, 2009, pp. 6–55. ISBN 978-973-0-08823-6

MISSELBACHER, Gertrud: Ein Schäßburger Großhandelshaus: Die Firma J. B. Misselbacher bestend 130 Jahre lang. In: *Schäßburger Nachrichten*, 4. (1997: 8), pp. 21–22. ISSN 0949-9121

MOLDOVAN, Horia: „An Alien Practice: Town Architects in XIXth Century Romania”. In *Studies in History and Theory of Architecture. Indigenous Aliens, vol. II*, 2014, 12–33. ISSN 2344-6544

MUTHESIUS, Hermann: *Das englische Haus*. Ernst Wachsmuth A.G., Berlin, 1904–1905.

<https://digitalesammlungen.uni-weimar.de/viewer/resolver?urn=urn:nbn:de:gbv:wim2-g-2653520> (consultat în data de: 22. 09. 2021)

Idem: Das englische Haus. *Stuttgarter Mitteilungen über Kunst und Gewerbe*. 1. (1905–1906), pp. 3–29.

Idem: *Landhaus und Garten*. Verlagsanstalt F. Bruckmann A.G., München, 1907.

Idem: *Stilarchitektur und Baukunst. Wandlungen der Architektur und ihr heutiger Standpunkt*. Verlag von Schimmelpfeng, Mülheim-Ruhr, 1902.

MÜLLER, Friedrich: Arbeiterheimstätten. *Die Karpathen: Halbmonatsschrift für Kultur und Leben*. VII. (1914: 20), pp. 631–634.

NAGY Botond: Erdővagyon-újraelosztás és faipari nagyvállalatok megjelenése Háromszéken. In Egyed Emese – Pakó László – Weisz Attila (ed.): *Certamen I: Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2013, pp. 335–352. ISBN 978-606-8178-78-3

NERDINGER, Winfried – TAFEL, Cornelius: *Architekturführer Deutschland*. 20. Jahrhundert. Birkhäuser Verlag, Basel/Boston/Berlin, 1996. ISBN 3-7643-5287-6

NUSSBÄCHER, Gernot: Hundert Jahre seit dem Neubau des Honteursgymnasiums 1913. In Nussbächer, Gernot: *Aus Urkunden und Chroniken. (Beiträge zur*

siebenbürgischen Heimatkunde. 14.), Zweiter Teil: Kronstadt. Aldus Verlag, Kronstadt / Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, Heidelberg, 2014, pp. 222–227. ISBN 978-973-7822-80-2

OSWALD, Gert: Lexikon der Heraldik. Von Apfelkreuz bis Zwillingsbalken. Battenberg Verlag, Regenstauf, 2. unveränderte Auflage, 2006. ISBN 978-3-86646-010-4

ORENDT, Ludwig: Großbauten unserer neueren Architektur: Hotel Krone, Kronstadt. *Ostland. Monatschrift für die Kultur der Ostdeutschen*, II. (1920: 7). pp. 342–343.

O.: Rundschau. Unsere Bilder. *Die Karpathen: Halbmonatsschrift für Kultur und Leben*. VI. (1913: 19), pp. 605–606.

Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950 Online-Ausgabe.

<http://www.biographien.ac.at/oeb1/index5.htm> (consultat în data de: 22. 09. 2021)

PÁL Emese – LÁSZLÓ Miklós: *Szecesszió Kolozsváron*. Komp-Press, Kolozsvár, 2012. ISBN 978-973-1960-41-8

PÁL József – ÚJVÁRI Edit: *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és magyar kultúrából*. Balassi kiadó, Budapest, 2001. E-könyv

[<https://pdfcoffee.com/szimbolumtar-pal-jozsef-ujvari-edit-pdf-free.html> (consultat în data de: 21. 01. 2022)]

PASCU, Ioan Fedor: Der Prinz, der Löwe und der Kaiser: 160 Jahre seit der Einweihung des Skariatin-Denkmals in Schäßburg. *Schäßburger Nachrichten*, 20. (2013: 40), pp. 45–48. ISSN 0949-9121

PAUER, Hans Gerhard: Clădirile gimnaziului german din Mediaș de la începuturi până în prezent. In: KNALL, Helmut Julius (ed.): *Liceul Stephan Ludwig Roth. Fragmente istorice. / Stephan Ludwig Roth Gymnasium. Historische Fragmente (Bibliotheca Historica Mediensis X)*. Crisserv, Mediaș/Mediasch, 2004, pp. 378–387. ISBN 973-86669-7-X

Idem: Lehre und Bidlung. In Drotloff, Hansotto – Schuster, Günther E. (ed.): *Mediasch. Ein historischer Streifzug durch die siebenbürgisch-sächsische Stadt an der Kokel*. Schiller Verlag, Sibiu/Hermannstadt, 2009, pp. 229–244. ISBN 978-3-941271-15-9

Personalstand der Königligh Bayerischen Technischen Hochschule zu München im Winter-Semester 1908/09. Druck der Akademischen Buchdruckerei von F. Straub, München, 1908.

PÉTER I. Zoltán: *Mesélő képeslapok – Nagyvárad 1885–1915*. noran könyvkiadó, Budapest, 2002. ISBN 963-9356-62-X

PEVSNER, Nikolaus: *An Outline of European Architecture*, 7. kiadás, reprint, Penguin Books, Middlesex, 1966. ISBN 0140201092; 9780140201093

Idem: *Pioneers of Modern Design. From William Morris to Walter Gropius*. Fourth edition, Yale University Press, New Haven – London, 2005. ISBN 0-300-10571-1

Idem: *The sources of modern Architecture and Design*, Thames and Hudson, London, 1968. ISBN 13: 9780500180785

PHILIPPI, Maja: *Braşov – De la baroc la Art Nouveau*. (tradus în limba română de: Nussbächer, Gernot), Editura Astra, Braşov, 2019. ISBN 978-973-0-30925-6

PHILIPP, Klaus Jan: *Architektur des Klassicismus und Romantik in Deutschland*. In Toman, Rolf: *Klassizismus und Romantik: Architektur, Skulptur, Malerei, Zeichnung 1750–1848*. Ullmann / Tandem, Potsdam, 2007, pp. 152–193. ISBN 978-3-8331-5586-4

POPA, Corina: *Istorismul în arhitectura din Sighişoara. Edificiile neogotice. ARS TRANSSILVANIAE VII*. (1997). Pp. 103–111. ISSN 1220-2789

POSENER, Julius: *Die Anfänge des Funktionalismus: Von Arts and Crafts zum Deutschen Werkbund. (Bauwelt Fundamente 11.)*, Ullstein, Berlin / Frankfurt a. M. / Wien, 1964. ISBN 978-3-0356-0207-4

Idem: Hermann Muthesius. Vortrag zur Eröffnung der Ausstellung. In Günther, Sonja – Posener, Julius (ed.): *Hermann Muthesius 1861–1927. Ausstellung in der Akademie der Künste vom 11. Dezember 1977 bis 22. Januar 1978*. Akademie der Künste, Berlin, 1978, pp. 7–16. ISBN 978-3-88331-001-5

RÉVÉSZ Emese: *A magyar historizmus. Stílusok – Korszakok*. Corvina kiadó, Budapest, 2005. ISBN 963-13-5451-2

REICHRATH, Edda: *Schaffen ist Stürmen, Genießen ist Windstille*. Aus dem Tagebuchaufzeichnungen sowie anderen Schriften des Fritz Balthes. *Schäßburger Nachrichten*, 21. (2014: 42), pp. 46–48. ISSN 0949-9121

ROTH, Harald (ed.): *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen*. Band X, Böhlau Verlag, Köln, 2012. ISBN 978-3-412-20758-8

RÖDER, Sabine: *Die Photographien- und Diapositivzentrale*. In Nerdinger, Winfried (ed.): *100 Jahre Deutscher Werkbund 1907–2007*. Prestel Verlag, München –

Berlin – London – New York, 2007, pp. 61–63. ISBN 978-7913-3867-5

RUDOLF, Gerhild: Ansehlicher Zweckbau im Herzen des Dorfes. Das evangelische Gemeindehaus in Martinsberg. In Rudolf, Gerhild – Fabini, Hermann (ed.): *Architekt Fritz Balthes 1882–1941. Sein Denken und Schaffen als Beitrag zum siebenbürgischen Kulturerbe*. Honterus, Hermannstadt / Sibiu, 2021, pp. 163–175. ISBN 978-606-008-097-8

Idem: Der Schäßburger Architekt Fritz Balthes. Zu seinen Bauten in Siebenbürgen nach 100 Jahren. *Schäßburger Nachrichten*, 21. (2014: 42), pp. 22–23. ISSN 0949-9121

Idem: „Für die Kinder ist das Beste gerade gut genug.“ Der ehemalige Kindergarten in Agnetheln. In Rudolf, Gerhild – Fabini, Hermann (ed.): *Architekt Fritz Balthes 1882–1941. Sein Denken und Schaffen als Beitrag zum siebenbürgischen Kulturerbe*. Honterus, Hermannstadt / Sibiu, 2021, pp. 160–162. ISBN 978-606-008-097-8.

Idem: Großprojekte auf dem Reißbrett. Hermannstadt 1912, Schäßburg 1913/14, Mediasch 1913/14. In Rudolf, Gerhild – Fabini, Hermann (ed.): *Architekt Fritz Balthes 1882–1941. Sein Denken und Schaffen als Beitrag zum siebenbürgischen Kulturerbe*. Honterus, Hermannstadt / Sibiu, 2021, pp. 241–242. ISBN 978-606-008-097-8

Idem: „Ich habe ein Arbeitsfeld bekommen“. Lebensstationen von Fritz Balthes (1882–1914). In Rudolf, Gerhild – Fabini, Hermann (ed.): *Architekt Fritz Balthes 1882–1941. Sein Denken und Schaffen als Beitrag zum siebenbürgischen Kulturerbe*. Honterus, Hermannstadt / Sibiu, 2021, pp. 6–13. ISBN 978-606-008-097-8

Idem: „In neuer Schönheit unter Schonung ihres alten Charakters“ Spuren des Wirkens von Architekt Fritz Balthes in Heltau. In Rudolf, Gerhild – Fabini, Hermann (ed.): *Architekt Fritz Balthes 1882–1941. Sein Denken und Schaffen als Beitrag zum siebenbürgischen Kulturerbe*. Honterus, Hermannstadt / Sibiu, 2021, pp. 218–227. ISBN 978-606-008-097-8

Idem: „Wie die Saat, so die Ernte“ Der Um- und Neubau der evangelischen Volksschulen in Braller und Gürteln. In Rudolf, Gerhild – Fabini, Hermann (ed.): *Architekt Fritz Balthes 1882–1941. Sein Denken und Schaffen als Beitrag zum siebenbürgischen Kulturerbe*. Honterus, Hermannstadt / Sibiu, 2021, pp. 152–159. ISBN 978-606-008-097-8

Idem – JAMMER, Stefan: *Gebaute Heimat. Architekt Fritz Balthes 1882 – 1914. Begleitheft zur Ausstellung 6. Juni – 6. Oktober 2014*. Begegnungs- und Kulturzentrum Friedrich Teutsch, Hermannstadt, 2014.

SARNITZ, August: *Otto Wagner 1841–1918 (A modern építészet úttörői)*. Németről magyar nyelvre fordította: Székely András, Taschen / Vince kiadó, Budapest, 2006. ISBN 978-3-8228-5691-8

SCHEINER, Karl: Die Gartenstadt „Neu-Tartlau“ in Siebenbürgen. *Der Städtebau*. 14. (1917: 2–3), pp. 13–14. digitalizat:
<https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:kobv:109-1-12588469> (consultat în data de: 24. 02. 2022)

Idem (ed.): *Friedrich Balthes als Künstler und Denker. Umriss zu einem sächsisch-deutschen Lebensbild*. Schässburg, 1919.

Idem: Friedrich Balthes. In *Friedrich Balthes. Auswahl aus seinen Schriften*. Ortsgruppe Schäßburg des Sebastian-Hann-Vereines (ed.), Buchdruckerei Friedr. J. Horeth, Schäßburg, 1918, pp. 3–7.

Idem: Großbauten unserer Architektur: Der Gymnasial-Neubau in Mediasch. *Ostland. Monatschrift für die Kultur der Ostdeutschen*. I. (1919: IV), pp. 213–217.

Idem: *Neu-Tartlau und der Deutsche Volksstil in Siebenbürgen*. Druck und Verlag Jos. Drotleff, Hermannstadt, [1917].

SCHLEICH, Erwin: Hocheder, Karl. In: Bayerische Akademie der Wissenschaften. Historische Kommission (ed.): *Neue deutsche Biographie. Band 9: Hess–Hüttig*. Duncker & Humblot, Berlin, 1972, pp. 285–286. ISBN 978-3-428-00278-8

SCHNEIDER, Gustav Adolf: Vereine und Gesellschaften. In Brandsch, Heinz – Heltmann, Heinz – Lingner, Walter (ed.): *Schässburg. Bild einer Siebenbürgischen Stadt*. Thaur bei Innsbruck, Wort und Welt, 1998, pp. 265–298. ISBN 3-7921-0603-5

SCHULLER, Albert: Die städtebauliche Entwicklung Kronstadts. *Die Karpathen: Halbmonatsschrift für Kultur und Leben*. VI. (1914: 22). 15 martie 1914, pp. 353–363.

SCHULLER & GOLDSCHMIDT: Konkurrenzenwurf für ein modernes Hotel in Kronstadt. *Die Karpathen: Halbmonatsschrift für Kultur und Leben*. III. (1909: 1), 1 octombrie 1909, pp. 24–25.

SCHULTZE-NAUMBURG, Paul: Hermann Muthesius über englische Baukunst. *Kunstwart*, 16. (1903: 15), pp. 125–130.

SCHWARZ, Frederic J.: Von der Gründung zum »Typenstreit«. In Nerdinger, Winfried (ed.): *100 Jahre Deutscher Werkbund 1907–2007*. Prestel, München – Berlin – London – New York, 2007, pp. 48–51. ISBN 978-7913-3867-5

SEDLER, Irmgard: Neu-Tartlau. Friedrich Balthes‘ gestalterische Vision einer „Gartenstadt“. In Rudolf, Gerhild – Fabini, Hermann (ed.): *Architekt Fritz Balthes 1882–1941. Sein Denken und Schaffen als Beitrag zum siebenbürgischen Kulturerbe*. Honterus, Hermannstadt / Sibiu, 2021, pp. 56–77. ISBN 978-606-008-097-8

Idem: Schulgeschichte am Objekt: die Volksschule in Zied, ein Bau des Architekten Fritz Balthes. *Nachrichtenheft für den Freundeskreis. Siebenbürgisches Museum Gundelsheim*, 24. (2003: 1/2), pp. 8–17. ISSN 1430-2128

Idem – SEDLER, Werner: „Treu und stark ...“ Der Neubau der evangelischen Volksschule in Zied 1913/14. In Rudolf, Gerhild – Fabini, Hermann (ed.): *Architekt Fritz Balthes 1882–1941. Sein Denken und Schaffen als Beitrag zum siebenbürgischen Kulturerbe*. Honterus, Hermannstadt / Sibiu, 2021, pp. 131–145. ISBN 978-606-008-097-8

[S. n.]: Die Wandbilder im Festsaal des neuen Gymnasiums in Mediasch. In Sebastian-Hann-Verein für heimische Kunstbestrebungen (ed.): *Bericht über das Jahr 1912–1913*. Hermannstadt, [1913], pp. X – XI.

[S. n.]: Rundschau. Die Schulbaufrage in Kronstadt. *Die Karpathen: Halbmonatsschrift für Kultur und Leben*, IV. (1910: 4), pp. 156–159.

[S. n.]: Rundschau. Unsere Bilder. [Fritz Balthes: Monumentul studenților de la Feldoiaara] *Die Karpathen: Halbmonatsschrift für Kultur und Leben*. IV. (1911: 16), pp. 511–512.

[S. n.]: Rundschau. Unsere Bilder. [Fritz Balthes: casa Fritz Schiel în Bușteni]. *Die Karpathen: Halbmonatsschrift für Kultur und Leben*. V. (1912: 14), p. 444.

[S. n.]: Rundschau. Unsere Bilder. [Schuller & Goldschmidt: casa Fritz Jakobi în Brașov, valamint a Dr. Krauß családi ház Brassóban] *Die Karpathen: Halbmonatsschrift für Kultur und Leben*. VI. (1913: 7), p. 221.

SISA József: A Fasori gimnázium tervezésének és építésének története. *Diakónia*. XI. (1989: 2), pp. 32–41. ISSN 0139-1593

Idem (ed.): *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet*. Osiris kiadó, Budapest, 2013. ISBN 978 963 389 899 4

Idem: A romantikus és historizáló építészet néhány problémája. *Ars Hungarica*, 15. (1987: 1), pp. 43–48. ISSN 0133-1531

STORM, Eric: Die Ideologie des Regionalismus in Architekturzeitschriften Deutschlands, Frankreichs und Spaniens 1900-1925. In Krauskopf, Kai – Lippert, Hans-Georg – Zschke, Kerstin (ed.): *Neue Tradition. Vorbilder, Mechanismen und Ideen*. Thelem, Dresden, 2012, pp. 133-151. ISBN 978-3942411097

STROE, Adriana – STROE, Aurelian: Braşov-Cetate (Innere Stadt): Evoluţia urbanistică. *Revista Monumentelor Istorice*, LXXVIII. (2009: 1), pp. 77–108. ISSN 1220-174X

Idem: O clădire emblematică din Braşov-Cetate: Hotelul Coroana (Krone). In Ciobanu, Vasile – Iacob, Dan Dumitru (Ed.): *Studii de istorie a oraşelor: in honorem Paul Niedermaier*. (Contribuţii privind istoria oraşelor, vol. XVI) Editura Academiei Române, Bucureşti – Editura Istros a Muzeului Brăilei "Carol I", 2017, pp. 278–301. ISBN 978-373-27-2838-3; ISBN 978-606-654-258-6

SZÁSZ Zoltán (ed.): *Erdély története. Harmadik kötet: 1830-tól napjainkig*. Akadémia kiadó, Budapest, 3. kiadás, 1988. ISBN 963-05-4886-0

SZÉKELY Miklós: Az Arts and Craftstól a Bauhausig: új szempontok a századforduló nemzeti iparoktatási mozgalmak értékeléséhez. *Ars Hungarica*. 46. (2020: 1), pp. 67–78. ISSN 0133-1531

SZÖGI László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 3.)* Az ELTE Levéltára, Budapest, 2001. ISBN 963-463-5148, ISSN 1218-3385

VÁRALLYAY Réka: *Komor Marcell – Jakab Dezső*. Honlap kiadó, Budapest, 2006. ISBN 978-963-3467-56-5

VÍGH Éva (ed.): *Állatszimbólumtár A–Z*. Balassi kiadó, Budapest, 2019. ISBN 978-963-456-049-4

WICK, Rainer K.: Der frühe Werkbund als »Volkserzieher«. In Nerdinger, Winfried (ed.): *100 Jahre Deutscher Werkbund 1907–2007*. Prestel, München – Berlin – London – New York, 2007, pp. 51–55. ISBN 978-7913-3867-5

WINTER, Klaus – RUG, Wolfgang: Innovationen im Holzbau – Die Zollinger-Bauweise. *Bautechnik*. 69.(1992: 4), pp. 190–197. ISSN 0932-8351

WITTSTOCK, Manfred: Hans Hermann la Mediaș. In Knall, Helmuth Julius (ed.): *Liceul Stephan Ludwig Roth. Fragmente istorice I. (Bibliotheca Historica Mediensis X)* Editura Crisserv, Mediaș, 2004, pp. 19–27. ISBN 973-86669-7-X

ZAMFIR, Anca Maria: Hotel „Krone”. Reflexe Jugendstil la Brașov. *CUMIDAVA*, XXV. (2002), pp. 370–445. ISBN 973-8424-05-0, ISSN 122-502X

Izvoare

Articole în ziare:

Mediascher Wochenblatt. Anii 1909–1912.

Schäßburger Zeitung:

Vol. XXXIX.:

Nr. 11, 12 martie 1911.

Nr. 12, 19. martie 1911.

Nr. 18., 30 martie 1911.

BALTHES, F.: Zum Gymnasialbau. Erläuterungsbericht der Planskizze für den Ausbau des Gymnasialgebäudes. *Schäßburger Zeitung*. Vol. XLI, nr. 49, 18 iunie 1913.

Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt:

[S. n.]: Das neue Schulhaus in Großau. *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*. Vol. XXXIII. nr. 9957, 24. septembrie 1906, pp. 5–6.

[S. n.]: Ein neues Photographisches Atelier. *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*. Vol. XXX., nr. 9105, 29 noiembrie 1903, p. 1267.

[S. n.]: Hermannstädter Stadtvertretung. *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*. Vol. XL., nr. 12070, 19 septembrie 1913, p. 5.

[S. n.]: Christian Kertsch (necrolog). *Gazeta Transilvaniei*. Vol. LXXII., nr. 45, pp. 2–3.

Neue Kronstädter Zeitung, ISSN 0934-4713:

uk: Die Papierfabrik C. & S. Schiel Nachfahren. *Neue Kronstädter Zeitung*. Vol. 33., nr. 128, 2017. pp. 7.,10.

uk: Mahnmal und Wahrzeichen des Widerstands. *Neuer Kronstädter Zeitung*. Vol 29., nr. 114, 2013, p. 2.

Izvoare arhivistice:

Arhiva Bisericii Evanghelice din Mediaș:

Spar- und Vorschuß- Verein Mediasch, album foto, fotocopii de la Hansotto Drotloff.

I. R.: *Gutachten über die Entwürfe zum Neubau der ev. Volksschule A. B. von Fr. Balthes (B) und Schuller und Goldschmidt (Sch. G.)*. G. A. Reissenberger, Mediasch, 1914, fotocopie de la Hansotto Drotloff.

Siebenbürgen-Institut, Schloss Horneck, Gundelsheim am Neckar, Bibliothek und Archiv:
Festschrift zur Erinnerung an das fünfzigjährige Bestehen des Spar- und Vorschußvereins

Aktiengesellschaft in Mediasch 1862–1911, G. A. Reissenberger, Mediasch, Cota: O II m-137

Archiva Centrală a Bisericii Evanghelice C.A. din România, Sibiu – ZAEKR:

Fond *Dokumente Kleinschenk* (Cincșor), nr. 400/101.

Fond *Dokumente Braller* (Bruiu), nr. 400/259.

Fond *Dokumente Gürteln* (Gherdeal), nr. 400/234.

Serviciul Județean Sibiu al Arhivelor Naționale, Sibiu – SJAN Sibiu:

Fond *Colecția personală E. G. Müller 1410–1940*:

cota SB-00160-6.: *Chestionare și corespondență în legătură cu construirea clădirii arhivelor săsești.*

cota SB-00160-8.: *Proiecte legate de construirea clădirii Arhivelor Statului Sibiu*

cota SB-00160-9.: *Planurile clădirii Arhivelor Statului Sibiu*

Serviciul Județean Brașov al Arhivelor Naționale, Brașov – SJAN Brașov:

Fond *Donația Albert Schuller: Hotelul Coroana*, cota: BV-F-00271-24.

Fond *Donația Albert Schuller: Liceul Honterus*, cota BV-F-00271-4.

Siebenbürgische Bibliothek und Archiv, Siebenürgen-Institut, Gundelsheim am Neckar:

Fond *Nachlass Kurt Leonhardt*, nr. B I 79, LEONHARDT, Kurt: *Das Bauunternehmen „Brüder Leonhardt“ in Schäßburg - Siebenbürgen*. 1981 [manuscript]

Stadtarchiv Heilbronn:

Fond *Einblatt-/Mehrblattdrucke*, nr. E002-1225: *August Stotz und Söhne Eisenkonstruktionen u. Kunstschmiede Heilbronn A/N*, Druck von A. Landerer, Heilbronn a.N., 1910 – 1912. exemplu digitalizat:

https://archivsuche.heilbronn.de/index.php?f=/_qry/komplett.php&s=&display_start=&gallery=&basket= (utolsó letöltés: 2022. 01. 04.)

Izvoare online:

<https://patrimoniul.sibiu.ro/> .(consultat în data de: 04. 10. 2021)

<https://hepa.ro/vila-hepa/istoric/> (consultat în data de:11. 11. 2021)

<https://www.muemlekem.hu/muemlek/show/1084> (consultat în data de:15. 01. 2022)

<https://asociatiamonumentum.ro/cms/fritz-balthes-publicatie-online-2/> (consultat în data de:24. 03. 2022)

<http://szigbp.hu/iskolankrol/iskola-tortenete/> (consultat în data de:26. 01. 2022)

<https://stefanjammer.de/> (consultat în data de:22. 10. 2021)

KLEIN, Konrad: Genialer Städteplaner und Architekt / Leben und Wirken von Josef Baron Bedeus von Scharberg. *Siebenbürgische Zeitung*. 2011 szeptember 30. Online: <https://www.siebenbuerger.de/zeitung/artikel/kultur/11520-genialer-staedteplaner-und-architekt.html> (consultat în data de:15. 03. 2022)

Landesdenkmalamt Berlin, Denkmaldatenbank: Damenmodehaus Kersten und Tuteur
https://www.berlin.de/landesdenkmalamt/denkmale/liste-karte-datenbank/denkmaldatenbank/daobj.php?obj_dok_nr=09080301 (consultat în data de:04. 01. 2022)

<https://historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1189207?section=official-listing>
(consultat în data de:15. 01. 2022)

SCHUNN, Werner: *Herta Wilk - Betrachtungen zur Volkskunst*.
<https://www.tartlau.eu/drupal/Tartlau/Kultur/Volkskunst/Herta-Wilk-Betrachtungen-zur-Volkskunst#Ornamente>; (consultat în data de:15. 01. 2022)

STROE, Miruna Paula: Kertsch, Christian. Comentariu critic. In *Un secol de arhitectură românească: Enciclopedie on-line*:
<http://www.metacult.ro/fisa.php?id=642>, (consultat în data de:19. 10. 2021)
<https://arhitectura-1906.ro/2012/11/arhitectii-si-arhitectura-in-brasov-1870-1914/>
(consultat în data de:06. 12. 2021)